

J. ETCHEPARE

BERIBILEZ

BAIONAN

LASSERREN ETCHEAN SALGEI

1931

Entx
5.1000

BERIBILEZ

M-65370
F-69289

15V
28532

J. ETCHEPARE

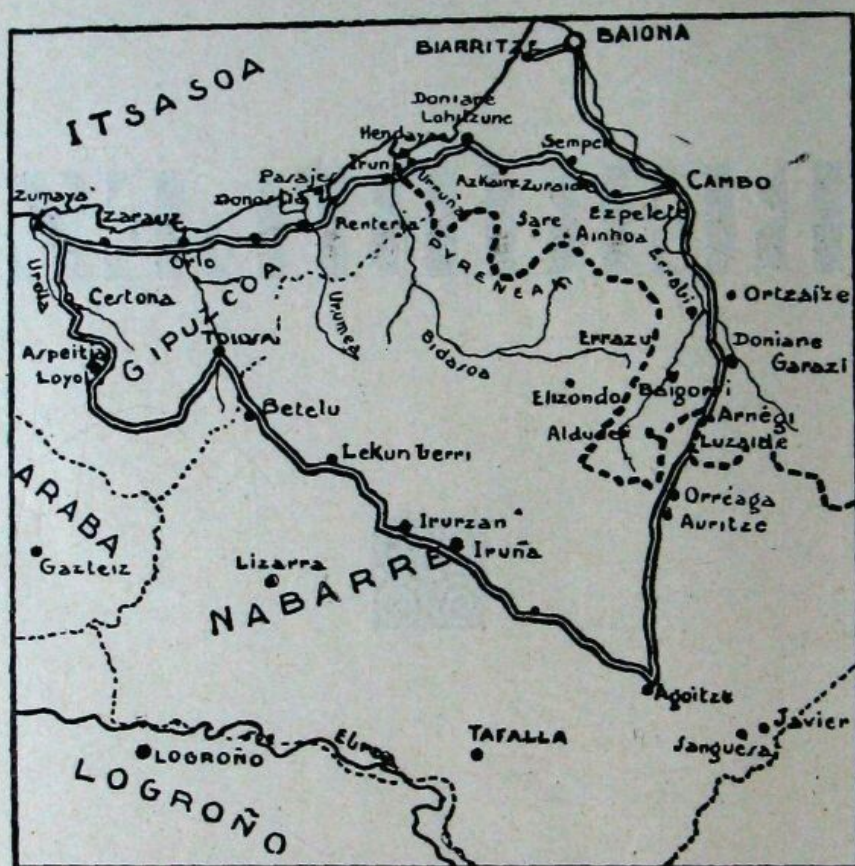
BERIBILEZ

BAIONAN

LASSERREN ETCHEAN SALGEI

1931

AITZIN-SOLAS

Broussain mediku eskualzale khartsuak maite baitzituen bihotzez eskualdun probintziak, laket zitzaion hango eremuetan barna zonbait egunen artetan iragaitea. Oinez zabilan ardura, aizina osoarekin. Abiatzean ez baitzuen gogoari emana norat hel, ez noizko, nun-nahi bazagon herritarrekin solasean, edo bazter-rari so. Eta nolaño begi erneak etzituen, beharriak zoin zabal etzatchikizkan eskuarazko hizkuntza edozoini! Bere biziño gozo-rik hoberenak Eskualerriari berari kendurik hil izana da. Orhoit-garrienak Donostiatik Bilbaorainoko itsas-hegiak, Lekeitio bid' erdi, utzi zaizkola zion.

Haren ahaleko eskualzale guti orai, gutartean. Astia nun ginuke bertzalde ? Urthe idorrak erori zaizkigu bizkarrerat : egiteko hanitz edo gutiegi, irabaziak chuhur, gogo bethi arte-gatua...

Noizean-behin baizik ez gitazke herritik athera, mendiez bertzaldeko joan-jin batentzat ; orduan ere beribilez, tarrapataka, burrumban, begi beharriak gelditzen zaizkularik zoro eta buru-barnea eltzagortua. Ikusi ala adituez zer derasakegu geroztik aho: edo lumaz, mami hazkurritsu zerbait dakarkenik ? Gauzen itchuraz, achalaz baizik ez gitazke mintza, izaitz nolaño diren ezin dukegulakotz gure lasterkari zilatu.

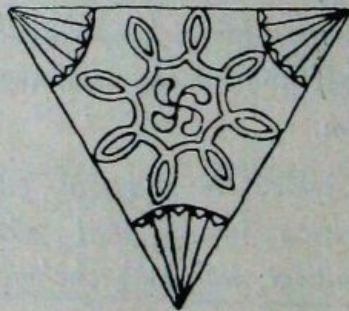
— 6 —

Irakurlea gogorkiegi jazarriko etzaitalakoan, ausartatuko niz halere, berriki auzoan eginikako itzuliño batez zonbait lerroren hemen ezartzera.

Bioazi ene lumatik erori bezala. Irakurtu-arau adituko ez nuenak, hel egin beza, othoi, liburuchkaren ondarrean jarria dutan hiztegiat. Huni esker, agian elgar-adituko dugu biek, orai eta gero.

J. E.

Aldudetik, 1929-ko otsailaren 5-ean.

BERIBILEZ

I

MUGARAINO

Agorrilaren lehen astezken-goiz batez abiatu ginen beraz Cambotik zazpi lagun, — hiru gizon eta lau andre, bi beribil atherbedunetan, — aratsean berean gibelerat sartzeko chedearrekin, Loyolako ikusgarri omen-handikoez begiak betherik.

Gerla-aitzinean lauzpabortz aldiz mendiez-haraindiko eskualdetan ibilia nintzelakotz, — zoin urthez ez nakike orai chuchen, — lehen beribilean jarraiazi ninduten bidearen erakusle, jabe gidariaren eskuinetarik. Aro ederra ginuen. Gu abiatu orduko, iguzkiak suntsitua zuen lurraren sapak gauaz airatu langarra ; zerua gora zagon, urdin zuhail ; bazterrak ederki argitzen zuen, beroa sartzen zitzaizkiarik eztiki gain-behera ; lanhoetarik garbi, mendiak berak lirainago zitzaizkigun agertzen ; landarerik chumeena uda minaren indarrak harrotzen zuen, eta bere erroen gainean lerdentzen.

Aire onak bizkortzen ez othe dauzkigunetz ere gure beribilak ? Erasia gogorrean lotu zaizkigu, behinik behin, bideari. Motorren joite azkarrak indartzen gitu guziak. Bagoazi gaztetuak hamar urthez, dena begi, dena beharri, gogoa arin. Etcheaz, ez gure egitekoez, ez herritarrez, ez ahaideez, ez gira gehiago orhoit. Bertze kezkarik deus ez dugu buruan, Loyolaren ikustea baizik.

Ororen jatekoa, bi otoetarik baten gibleko malan kokaturik, guhaurekin bagineraman.

Cambo-Gainea leihoak idckitzen ari zituzten. Dena chorkantu ziren erregebidearen bi bazterretako arbola handiak.

Ezin erranezko lelo batean bagoazi *Itxasu*-ko zubi berri ederraren gain-arku azpietarik harat. Zer aro choragarria ! Nolako urustasuna geure baitan ! Hau bizitzearen zoriona !

Sartu giren erreka mazelarik batean bizpahiru zilokek, lur-churi metaska bederarekin aitzinean, orhoitarazten gituzte *Luhosotik* hurbil girela. Patar luzesko baten zolara jautsi-ta laster, aurkitzen dugu herri pollita, bere etche apainduen eta eliza zaharraren artean artharekin zaintzen duena orok dakigun plaza zahar famatua. Ez Azantzaren, ez Larralden ukaldi gogorrek eta joko garbiak, ez Beheran ezkeraren beso bihurriak ez dute zorigaitzez ospetzen gehiago.

Bidea ez dugu beharrik galtzen, hanitzek egiten ohi duten bezala Heletako alderat chuchen aitzinatuz, Luhosoko haran gichenak apur bat lilluraturik : jakinaren oldez eskuin gira motz-zeiharkatu, Doniane-Garazirat buruz.

Ehun eta berrogoi ta hamar bat metretan, eihera tarro bat, leihoak eta teilatua zurituak, bainan ez irinez. Hemen dute porroskatzen, erhausten, garbitzen bere zikinatarik lur churia, igortzeko gero Limoges-hirirat, porzelenakien gei. Adituak gira porzelenaren egiteko behar dela alde batetik, eta guziz, *kaolin* deitzen den buztina, bertzetik *feldspath* deritzaion harri churi gogorra, eta *pegmatite* erraiten dioten bertze lurki batetarik lipar bat. Lehenbiziko bietarik ba omen du ausarkian eskualde huntako lurrak, Makea eta Lekorne auzo-herrietako eremuak barne, bainan ez orotan berdin lodi, ez mamitsu, ez hel-menean. Diote, hurbileko aurkintze hoberenak hustu ondoan, Baigura-mendiko erraieran barna zilatzen ari direla orai. Atsegin dugu jakinik ez derabilatela alferretan lana.

Bihurgune andana bat iragaiten dute gero errechki gure otoek, berriki zabaldu izanak baitira, bide-zola bera orozbat leuntzen ziotelarik. Baionatik Donianera joaitea, eta hemendik behar-orduan Iruñara, besta bat da bizi giren mendean ; ephe

laburrik barne, handiagoa baizik ez dela izanen badugu uste, Baigorriin harat Alduden barna, Ahadiko mendiaren sahetsetik, Iruñan sartzeko bidea otoentzat antolatua izanen denean.

Solas horiek derabiltzagularik, Harnabarrea uzten dugu eskuin. Burdin-bideak erditsutarik urratu balin bazuen ere, ondikotz, erreka izigarri batez, etchalde gizenagorik ez dugu hanbat ezagutzen nihun. Hango laborantza jaten bezala dute gure begiek, bere hedadura nasai ordokian.

Errobia agertzen zaiku berehala, burdin-bidearekin haren eta gure artean ; ibaia badoa naro itsas-alde, iguzkiak perekatuz han-hemenka, eta argituz dirdir.

Hartzamendiren konkor gora bezain zabal eta gaitzak ez ditu zorionez orainokoan lehertu ibaiaren bertzaldeko bospasei laborari-etche pollitak ! Goizeko iguzkiari bat bertzea baino gocho-kiago badaude guziak. Multchoan, *Bidarrai*-ko auzo bat egiten dute. Ikus-aldi bakotch, berazten dautet bihotza, hurreko orhoitzapen batzuen mina bat-batean jabetzen baitzait. Heien ondotik goiti, Hartza inguratuz, ama zenarekin igaiten nintzen bada, noizean behin, aitacho eta amachoren ganat...

*
* *

Gure oten zalua ! Ikusmenean dugu ja Bidarraiko herria ; ikusi orduko, haurren eskoletchea mutturrean goititzen zaion munhoari landatu zaizko gure behakoak. Han dira plaza, han ostatua, han apeztegiak ; han, mail bat beheago, harateko hegiaren ozka batean apur bat sartua, eliza bera. Erromanoek egin zubi zahar beregizkoaren muthurretik etche churiño batzu, eslaian, harrapatzera bezala badoazkio petik gora. Munhoaren inguruan, ez urru negi, mendi murriz gora batzu. Toki begikoagorik guti Eskualerrian. Grezian izan balitz holako bat duela bi mila urthe, segur erdi-erdian eraiki lioketela, marbrez, Olerkiaren templo bat, Adéma-Zalduby zenak egin zituen bakarrik hor ertor-etchea, eliza-pareta bat, eta, menuzergoko jeinua baitzuen, muble batzu ez nola-nahikoak. Bainan nork daki etzaizkonez hor berean Olerkiak bihotzean piztu, gerochago bere neurthitzetan aurdiki behar zituen urrezko pindarrak ?

Badu bertzela Bidarraiko herriak choko laketgarri bat baino

gehiago, bere ibarretan ere. Hala nola aldeanbertze iragaitera goazina : emazu, lats baten bi aldetarik, bospasei etcheñorekilako zabalgunen bat, mendi-lerro handiari buruz idekia. Arrotzer hemen trikatzea gocho zaie ; atzerritarrer, zonbait ilhabethez egoitea, osagarriaren ontzen. Edozoin bozten da ikustez beraz.

Berehala zorigaitzez, harana hertsitzen da, errekatzeraino ; mendiek elgarri hurbiltzearekin egiten duten artekak lur-cherranga mehar batzu baizik ez ditu uzten alhortzat ; erregebideak, burdinbideak, Errobiak, hiruek badaukate garaitikoa.

Sartzearekin, gogoa den gutien bat ilhuntzen zaizu ; laster jartzen zira bizkitartean ; denik ere, luzesko badoalakotz erreka, lotsa batek uzurtzen zitu ; gero, etcheño bat edo bertze ikustearekin bidearen bazterrean edo mendi-mazelan chut, edo ibarño batean banakatuak, horra nun alegeratzen ziren ; ondotik, bigarren ilhundura bat, etsimenduz guti edo aski belztua, arteka tinkatzen delakotz berriz ; azkenean ilhundura, bozkario laburregia, lotsa eta batzutan izia bera gainditzeko dauzkizu, estaltzen, esperantza bizi batek : noizbait bada noizbait, zerbait choragarri behintgotz agerturen zaizulako esperantzak.

Ezterenzubitik ala Urepeletik Baionaraino, noiz zabal, noiz hertsu, noiz herri, noiz bortu, nihoiz ez muthiri, Errobiaren harana holache da bidez-bide deramanaren begiekin, bihotzarekin ere ba, kukulaukari. Hortako bereko dugu hoinbertze maite, mendiez hunaindiko Eskualdunek.

Erran dugun artekatik athera girenako, horra nun zaikun begien aitzinean agertzen igurikian ginaudena : zelaiz gizen-eder bat, *Ortzaizeko* zelaia. Bideak, inguru handi bat eginez, ordokiaren erditsutarik aldeanbertze geramatza gure beribilekin. Zendaiko ordean holako ingurua ? Etche-multcho bat aurkitu baitugu bi aldetarik, heien gatik othe ? ala, handik adar bat baitoa herriat buruz, hunek hurbilago ukan zezan Baionatik Donianerako erregebidea ? Sinets dezala nahi duenak : guk, ez dezakegu, ez bat ez bertzea.

Halako ingurua, eta hain eztiki, egin izan behar balin badute gure otoek Errobiatik baztertuz, gure ustea da bidetako aitzindariak nahi ukan zutela, noizbait, han gaindi ibiliko zirenak aski luzaz eta astiki egon zitezin beha *Arrosa*-ko choko pinpirinari...

Gutaz bezenbatean, ez dugu faltatzen. Toki berean lehengo guzien gainera, fotografia berri bat hartzen dute gure begiek ; fotografia berri bat sortzen da eta atseginez bethetzen gituelarik hazten guru buru-muñen barnean. Bizi gireno, agian, nahiko dugun aldi bakotch edo berdin uste gabetarik erakutsiko dauzkigu, harek, Arrosako ibarra bere bizitegi apainekin, Arrosako mendia, aztaparkatzen zaizkon laborari-etche churiekin, Arrosako eliza bichkar baten gainetik zelaia gibela dagona, ahalgetu nahi balu bezala inguruneko edertasunaren zoragarria. Hilarrien ikus-teak gitu bakarrik apur bat ilhunduko, oraiko araberara...

Horiek hola, hurbiltzen gizaizko emeki-emeki Errobñari. Eskuin uzten dugu Baigorriako bidea eta sartzen gira hamabortz bat kilometra luze ditaken erreka batean.

Leunagoa da Bidarraitik Ortzaizerakoa baino ; bi bazterretako mendiak berde ditu ; zolan badauzka, hertsisko izana gatik, landa eta pentze batzu gizenak. Etche guti bizkitartean. Gure sahetsetik ibaia, apur bat lohitsu, churrungan jausten da, iguzkiaren hunkiak dirdira batekin han-hemenka kizkurtzen diolarik gaina. Aire gocho batek hampatzen dauzkigu bulharrak. Begiak pausatzen zaizkigu.

Errekatik landa, *Azkarate*-ko herriaren hegitik aitzinat goazilarik, ohartzen gira choko hunek badituela lur batzu hautak, eskuare bezenbat amodiorekin erabiliak oro. Gora hemengo laborariak !

Bainan Donianeko zelai ederraren ikustea begiak zirituak igurikitu ondoan, ez ikusetik histen zaizkit ene lagunak. Larremuthur batzu othartzen ohi diren bezala, urthetik urthera bizitegi berriz ari da alabainan estaltzen mendeal-alderat. Egoitza eder eta iraupeneko arras guti, bertzela.

Berehala *Uharte*. Hunen karrika-buruan, chichteaz ohartu girenko harresi gorrats lodi batean idekitzen den athe bati, — Doniane-hiriko athea, alde huntarik, — burrumban lotzen gira, eskuin, patar luze bati. Bideari hurbil, mendichkaren mazelan azkarki jaria, ondoan itzalpe batzuekin, aurkitzen dugu jauregi zabal eder bat. Donianeko zelai guzia bichtan duke, hunek ;

bainan adinak bere baitan sartua iduri du, eta aldetik gu bezala doakonari emaiten dio halako errespetu bat.

Gogoa halere ene lagunek Donianeko zelaian derabilate. Ageri zait atsegabe dutela ez ikusirik, aditzen dutalakotz : « zendako bada hoin mozki itzuli gitzaizko bizkarrez ? »

Bihurtzen nitzaie bizi-bizia. Diotet Doniane-Garaziz gozatu nahi duenak ez duela guk orai arte gineraman erregebideaz joan behar harat, bainan ba burdin-bideaz ; eta garalat jautsi orduko, Izpurako eliz'ondorat igaitea duela hoberenik. Handik da, handik bakarrik, ontsa ezagun Donianeko zelaia, etche berriek zorigaitzez geroago-gehiago jana, bai eta Donianeko hiri zaharra, bere inguruko harresi lodi gorratsak mendichkaren gaineko zitadelaren laguntzarekin hain gogorki zaintzen zuena etsaiaren oldarretarik ; nahi bezala handik ditzazkezu ikus hiru herri elgarri josiak, bat bertzea bezain choragarri beren aldapa eta ordokiekin : Izpura, Doniane eta Uharte.

Etsia ez dute hartzen ene lagunek, *Lasa*-ko herri bildu, ñimiñoa eskuinetarik, bazter-aire, ikustearekin baizik. Ttipia izana gatik, ez du batere gaichtoa iduri laborantzako.

Hirugarren erreka batek, bertzela, osoki bahitzen dauku gogoa : nolakoa izanen othe zaiku, hunatekoan ikusi ditugun bien ondotik ?

Biekin baduelarik eite, bietarik eiken da. Hertsatzen duten mendi-pareta goraskoak ez ditu leun, arbola zonbait lotzen baitzaizkote ; ez latz, ez baitute arkaitzik. Zolan, pentze eta alhor batzuentzat bada doi-leku. Ur-handia ez da baitezpada zabal, harnasko balin bada ere ohatzen. Laburra da erreka ; bospasei kilometra baino gehiago ez duke bururen-buru. Eta zelaïik ez dugu zeren iguriki harateko puntan, baizik herri churi pollit bat : *Arnegi*, emokatua bezala bi mendi-lerroen arteko chokoari.

Zortziak eta erditako, zubiaz bertze alderat helduak gira, muga zubi-erditan iraganik. Karabineroekin badugu orai behingo lan, errezebidore jauna ez omen dutelakotz jaikia.

II

NABAR-GOITIN HARAT

Anartean bagaude behin errekarri beha. Nun dira ordean, duela bi urthe lanho baten lehertzez goititu zen uhalde izigarriaren herechak ? Etche-sahets baten arraildura baizik ez da orai ezagun.

Ichstudiant gazte bat, sotanaz jauntzia, ikusten dugu etche batetik atheratzen. Atcho chahar bat hurbiltzen zaiku, guk deus galdegin gabe erraiten daukuna, begiak dirdir, badituela aurthen eskoletan Arnegik hamabortz apez-gei. Karanbilo ! Fede suharrekoa ditake Garaziko choko hau !

Errezebidorea ez bizkitartean ageri ! Igitzeko, ezpata-sista baten beharra baluke nunbait, alfer zotz zarek, Primo de Riverak berak emanik...

Oren bat osoa baderamagu tokiaren gainea. Noizbait, haatik, karabinero batek ekartzen dauzkigu gure paperak : erdi lotarik, kirrimarra batez sinatu daizko aitzindari nagiak !

Bagoazi karraskan mendi-mazela bati goiti.

Laster, huna *Luzaide*, bere karrika labur eta elizaren inguruko etche-multzoñoarekin. Bainan zer erreka ikaragarria gure ezkerretarik, bere basura zolan ! Arnegikoari darraio, edo, hobeki erran dezadan, Arnegikoaren hastapena da ; bainan hertsiago hanitzez bere petik-goran, eta hiruzpalau aldiz bederen luzeago.

Bethi goitiago geramatzate beribilek. Gu gorago, eta chutago gerenda, barnago erc ba. Amilka eror baginte, ekaitz batek bota balitza han-hemenka kasik dilindan dauden etcheño batzu, zer itzulipurdia leize-behererat !...

Bihotza pilpil bagoazilarik, agertzen zaiku etche-multzoño bat erreka-hegiaz bertzaldetik ; urrunago, Luzaideko elektrik' eihera aipatua. Noizko ordean helduko gira mendi-leporaino ?

Etsigarria da, zinez, hogoi kilometra luzeko patar hau, bihurgunea bihurgunearen ondotik. Bide ona da bizkitartean, eta askitto zabala ; erreka hertsia bertzaldeko mendi handiek gozatzen ere daukute begiak. Oihanez estaliak ikusten ditugu,

ostotsu, gordin. Aire hochpil batek phagoen abarrak, farrastatuz, elgarri chaflatzen ditu churruntcha ezti batekin.

Erdi-lotsatuak baratzen gira eta jausten, gibelerat behatzeko. Erreka gaitza, diogu berritz orok batean, gain-behera gure begiez ikher baitezakegu bigarren aldikotz, kasik Arnegiraino. Bizkitartean, lurra ez baita larrutua nihun, belharrak estaltzen baitu eremu guzian, gaineraino helducheak ere baikitazke, gerendari beha egoiteak ez gitu orai hanbat lazten.

Begikoago zaiku halere eta laketago Izpegiko erreka ; Izpegi, Baigorri herriko ikusgarrietan orhoitgarriena. Han, erre-karen mazelak larre idor izana gatik eskuin ala ezker, arkaitz-mokor batzuek tokika gochoki beltzuritzen dituzte. Aithortzeko dugu, bertzalde, sei kilometra baizik ez dela luze Izpegiko patarra...

*
**

Iragaiten dugu azkenekotz *Ibañeta*-ko lepoa, — hainbertze mende huntan hainbertze miliun gizon, hanitzak armadetako soldado, bere arteka chabalari esker bidatu dituen lepoa.

Napoleon Handiaren soldado aipatuak, zonbat etzen zue-tarik eskualde hotan galdu, 1811-ko itzuli deithoragarrian¹!

Zeren bilha zinabiltzaten ere hemen gaindi, zortzigarren mendearen ondartsurat, Charlemagnen gizonak, Roland gaizoa buruzagi ?

Egia othe da Charlemagne adostua zinutela lehentchago Moroekin ? adichkidantzaz emana zuela Moroer, Zaragozarekin, Aragoniako bazterra ? Moroak alderat koka zitezin Eskualerrian, Charlemagnek zuela urrazia Iruñako hiria zaintzen zuen harresi gora ?

Egia balin bada, Eskualdunek bazuten zertaz izan hasarre, zuzenak Frantziako erregek ostikatu zaizkotenaz geroz ; ostikatu, Nabarreko hiri-nausia Moro higuinari idekitzerainokoan.

(1) Badira ezkerago bertze lepo batzu, gerlariak han-gaindi ere sartzen ohi baitziren Nabar-Goitin, *Eiherralarreko* mazeler gora.

Napoleonek azken bide hau zuen hautatu, eta bere kanoientzat zabalarazi, Espainiarekilako hemen aipatu dugun gerla itsusi dohakabea.

Ala, haratekoan nola hunatekoan, gure menditar gaizoen arthaldeer zineten gehienik oldartu ?...

Dena den, lepoaren bertze ichurkian, lepotik berehala, huna egun *Orreaga*, bere komentu famatuarekin. Zoin zahar orai, zoin huts eta hits, komentu hau bere etche-andana gaitzarekin ! Nork erranen luke bazirela noizbait, hortik atheraiak, bospasei mila fraidetaraino, erleak beren kofoirat bezala horrat biltzen zirenak noiztenka ?

Badakiguia ere Eskualdunek, komentu hortako fraide gaizok zituztela, hamabigarren mendetik hamaseigarrerraino, laguntzen Frantziatik Santiago Compostellakorat (Galizian) mendiz-mendi eta oinez bide egiten zuten beilatiar fede-azkarrekoak ? Zaintzale hek ukan ez balituzte, zonbat gehiago frantses eta eskualdun zintzo etziren hilik geldituko, gure mendi-zoko guztietan gorderik zauden ohoinek buluzi ondoan garbiturik !

Baratzen gira. Agur bat zor dugu Roland zenaren lagun hoberenetarik zonbait ehortziak izan ziren tokiaren gainean erakirik dagon kapera komentukoari. Ttipia da, ilhunskoa. Ez dugu astirik sakristiak dauzkan elizkizunetako untzi eta jauntzi aberatsen ikusteko ; ikusi gabe utzi behar dugu halaber komentuko liburutegia, adituak girelakotz berdin ez dela gehiago han Nabarreko erregeek gainean zin egiten ohi zuten zilar-estalgia-rekilako liburu handia.

Bertzerik ikusi nahiak dira orobat hemen gure andre lagunak, guziz bat. Nun othe da, gainean jartzen zitzaizkon emaztekiak amageitzen zituen harri aipatua ? Abiatzen gira galdeka. Bizpahiru orreagatarrek ihardesten daukute ez dakitela ; bertze batzuek, hitzik erantzun gabe, beren sorbalden goiti-beheititzeaz eta begien harritze larriaz, erakusten daukute beren ez-jakinarekin batean halako ahalge izi bat, guretzat berdin bitchia segur nola baita gure galde pikor tupustadakoa heientzat.

Argirik ezin ukanez, neraman otomilaren jabea sartzen da azkenekotz alhor batean, hemen orga bat etche-ongarriren husteradoan laborari zahar batek badakikela, nehork jakitekotz.

Sarde-gider puntaren gainean trebesatzen ditu gizonak bere besoak, besoen gainera burua ukurtzen, eta irriño batekin ezpainchokoetan :

— Ez da gehiago hemen harria. Duela bi urthe eremana du berekin Burgozeko artchapezpikuak. Arras mehatua zen...

Uste etzuten berri hau entzutearekin : joanen gira beraz Burgozerat, diote gure andre lagunek bichi-bichia, apur bat samur Orreagatik harri hura kendu izan delakoan.

Orai behintzat, ez lukete opor osorik nahi : « harria ereman badute, utzi dukete arabez Orreagako mirakuluen bertze ithurburua : komentuko pentze batean sortzen den ur-hotcha ? »

Hasiz geroz, mirakuluz-mirakulu hegaldaka baitabil emazteen irudimena, eta hamekak joak izana gatik Loyolarat baikinuke egun berean chede, agertzen dut ene barneko khechua... Berriz otomobiletarat iganik, adio erraiten dugu behingotz. Orreagako herri nimiñoari.

* * *

Erregebidearen bi bazterrak hesten dituzten zuhatz-lerroen hutsgunetarik, ordoki bat gaitza agertzen zaiku, eskuin ala ezker — guziz ezker — mendichka batzuek inguratzen dutena urrundarik.

Laster, zuhatzik ez dugu gehiago batere bide-bazterretan : oso-osoan huna orai ageri, bi aldetarik, *Auritze*-ko zelaia, dena kasik pentze eta larre.

Zortzi ehun metra goratasun badituzke munho hunek : ez ditake izan bazka-leku baizik. Eremuño batean ikusten dugu behi andanaño bat ; zaharoa eskuan, zain badagote, itzea bezain chut, unhaia. Aldude eta Urepeleko behi batzu behar bada, jabeek hunenbertzeko batean zonbait ilhabetherendako harat asetzero igorriak.

Bitchi zaiku haatik nolaz bada ez den mendichketan oiha-nik : pinoak bederen ez othe lezake har ? Sugeiaz bertzalde, heze gehichago eman lezoke zelaiari, eta hunek belhar nasaiagoa abereentzat.

Alhagia murriz iduritu baitzaiku eta ez Frantziako aldean bezain musker, baditake hobendun ere den Nabar-Goitiko iguzki samina. Bainan jin giren tokietan baino zendako ditake hemen saminago iguzkia ? Berotzen badu gehiago Nabar-Goitin,

ez othe da Nabar-Goitiko lurra idorrango delakotz, tinkiango, gogorrango Lapurdikoa baino ?

Gogoeta horiek chimichta bezala dabilzkitalarik pindar-ilhaunka buruan, Auritzeko etche-multzoaren erdi-erditik bageramatza emeki bideak. Herri ttipi pollit bat da Auritze, bere etche churi garbietako leiho margoztatuekin ; etcheek, apal izana gatik, teilatuko lau ichurkiak biziki gora dituzte eta chut, neguko elhur-erauntsi lodiek ez ditzaten leher. Ichurkiak erran dugun moldean izanez, elhurra edo lasterrango da urtzen edo lurrerat erortzen amilka, nahiz hegatz hertsu bat badaukan trebeserat teilatu-inguruak, — begiarentzat, nik uste, beheko hegi murrizaren leuntzeko.

Otomobil andanaño bat aurkitzen dugu karrikan : udako toki gochoa omen zaiote hau, Madrileko egoiliar batzuei. Tenore huntan haatik bero egiten izan behar du, hemen, nun-nahi bezain.

Herriatik atheratzean, ezkeraz agur bat igortzen dugu mendiketik gordetzen daukuten Ahezgo idorrari, eta berehala jausten gira bi lerdoin larrutuek hertsatzen duten erreka bati behera. Han gaindi zabilan « scout-boy » batek erakutsia dauku oraitan.

*
* *

Jainko maitea ! Ahezgoari bizkarraz itzulirik harroan baikin, Auritze murrizta zela baikin, erreka hau da, hau, zinez murrizta ! Ohantze harritsu itchuchi batean koskatuz, bidearen sahetsetik gurekin badoa beheiti lats mehe bat, neguko erauntsiek larritzen dutenean larderia handiko ditakena. Bidearen ezkerretarik, latsaren eskuinetarik lerdoinen mazalak bethi ta buluziango agertzen zaizkigu ; legar-zuri-mokor batzu lerratzen zaizkote kaskotik zolaraino ; arraildura batzuetarik ezagun da gei beretik eginga dela lur-barnea ; han-hemenka, bizkitartean, ilharka motz batek jaunzten dio, bere lore ñimiño amuskoez apaintzen ere ba den gutien bat, azal kazkarra.

Bizpahiru ehun metraren buruko, zabaltzen hasten da izpi bat, guneka, erreka hertsu kakola. Huna, bi aldetarik, gari-landa ttipi batzu, berriki ebakiak. Kizkia bera urre-kolore dago ;

kizkien arteko belhar gaichtoak ere iguzkiak eta zola gogorretik airatu sapak horailduak dauzkate.

Lerdoin konkor biribilen orde, mendichka batzu ditugu orai eskuin ala ezker, zuhatz bat gabe, ttuturruan ala mazeletan arkaitz zurpail izigarri batzuek khabarroak. Ez behirik, ez ardirik ez dugu ikusten. Eremu hits, agorrak!... Ichil-ichila bagoazi gure beribiletan patar eztiari beheiti. Zeru urdinetik, jostatuz, iguzkiaren inarrek kizkietako urrea eta mendietako legar zuria argitzen dituzte eta orozbat berotuaren-berotuz kichkailtzen.

Bizpahiru kilometretarik, bide-bazterrari hurbil aurkitzen ditugu hiruzpalau herrichka. Etche gehienak elgarren ondoan dituzte, direnak eliza ttipi baten inguruan kurubilkatuak. Bazterrari doazkon laborari-etchek : leiho tchar batzuekin, batere emokatzekoak ez thindatzekoak, harri lantu gotorrez eginak bizkitartean, bainan haize, euriek, erhautsarekin batean mendezmende nabar-likistuak.

Erreka zabaltzen da apur bat. Bidearen eta ibaiñoaren sahetsetarik gari-alhorrak erakusten dauzku bethi urre-kolore ; azauak oraino gaineen dituzte, etcherat eremaitekoak. Ebakitzeko lana bururatua da orotan. Epailerik nihun ez ikusirikan ere, gogoak emaiten dauku igitaiaz egina izan dela lana, ez segaz, are gutiago mekanikaz.

Etche zombaitetan ekarriak dituzte bizkitartean azauak larrainerat. Badugu uste « larraina » deitzen duten, hemen ere, etchetik hurran lurra joz eginikako ordoki nimoño biribila. Ezpartzutik askatu-ta, haren gaineen ari dituzte hedatzen azauak. Abere pare batek edo biek, buztarturik, beren harat-hunat ibiliaz zangopearan bihitzen dituzte gero.

Iguzkia samin izana gatik, gizonen poneta dakarte buran ; begitartea zimail dute, eta gantza arin. Ogi-joiteko mekanikak ezagutuarren, moda chaharrari badarraizkio zuhurki, gizagaizoak : zombatez chahubideak ez dituzte horrela gutiago ! Aroa lagun, etchekoz-etcheko egiten den lana da merkeenik, ahantzichea balin badugu ere Lapurdi eta Benabarreko aldean.

*
* *

Sigisaga erreka latz, bere moldean osoki begiko hura oren-

erdotsu batez iraganik, sartzen gira *Agoitze*-ko herri tarro bezain hutsa ohatzen duen chilokan. Gaude ez othe direnetz *Agoitze* eta *Luzaide*, bat mugaz hunainditik, bertzea harainditik, biak goratasun berean.

Bazterra, hemen ere, berdin buluzi.

Merkaturik ez balu, Iruñatik ez balitzaizko iragaiten egun guzietz beribilak, — Zaraitzu eta Erronkari, Ziberoako alderdirat goititzen diren bi eskualdun erreketako herrietarat, — *Agoitze* ez litake berez-bere gauza handirik. Bere bizitegi larien gatik, hutsa iduritu zaiku hango karrika makur, luze, kakola.

Orai artio eguerdi-alderat baikinoazin, bihurtzen gira batbatean mendealerat buruz. Eta zonbait ehun metraren buruko, zer ikuskizun zoragarria ! Zelai bat gaitza, begi-ukaldia hel ahal baino luzeago, bi kilometra bederen zabal, erregebidea erdiz-erdi, eremu guzia urre-kolore.

Alhor gutitan datza azauak ; garia sartuthea da eta jadanik ehoa, bihia geroztik selauruetan idortzen ari.

Arimarik ez da ageri nihun. Nihun ez dezakegu berech baratze bat, ez zuhatz bat, bide-bazterreko bakar batzu baizik.

Han-hemenka herrichka bildu batzu, harri gotorrez eginak oro, bainan apaindurarik gabe ; nork daki noizko iguzkiek apur bat horailduak, harri hek ere !

Zelaiaren bi aldetarik, erregebidetik urrunsko, aipatu herriak zolan, mendichkak dira guziz ikusgarri : mailka zaizkote gari-alhorrak igaiten mazelari gora, gailurreraino batzuei.

Bihotza jauzten zait, malda heier so nagolarik, urgoiaren ondolik ilhundura batek hausten dautala bizkitartean laster : zuen bizi chumearen atheratzeko, zer lanak ez dituzue hemen erabili, zer nekeak ez jasan eta zonbat mendez ez, ontasunarekin batean odola utzi daukuzuen arbaso maiteak !

Orai niz garbiki ohartzen zer hazta daukan, eskualde hotako hizkuntzak dakarran « garesti » hitz sarkorrak...

III

NABARREKO HIRI-NAUSIAN

Beribilak firrindan badoazkigu, 70 kilometra irets bailitzaz-kete oreneko.

Iruña! Iruña!... Lehengo errege Nabarrekoen hiria huna nun dugun berehala begien aitzinean, munho ttipi bateko ordoki-gainean jarria, iduri alde orotarar so : baituke ere zeri egon beha, munhoa zelaiaren erditik eraikitzen delakotz, eta zelaia bera oichtiko mendi urrunek dutelakotz eguerdi ala ipar aldetik hesten.

Aspaldiko orde, zelai huntan hala-nola hirian ikusten dugu zuhatz-andana pollita, atsinartzen baitute gure begiek.

Sartzen gira Iruñan patar ezti bati goiti, kazerna berriak diren hegitik. Barnachago bagoazi, datchikola, etche-andana handi baten artetik, berriki eginak hok ere.

Adituak ginen jadanik Iruña urthetik urthera aitzinatuz zoala, ederrago, garbiago, argiago ere ba, urrundarik ekarri ur eta elektrikari esker. Ez dezakegu uka badela aurrerapen asko, bainan ez baita arabez merkatu ez besta eguna, nehor guti da ezagun karriketan ; erdia lo bizi dela Iruña erraitera ginoazke, ez bagine orhoit San Ferminetako jaiek urthe guziez, aste bat dirauno, burburbur pizten duten alaitasun erhoaz.

Beribileko ene lagunak behatzen du chichteaz buru-gaineko saretik dilindan ezarria duen sakelorenari : hamabiak eta hogoi ! Ez othe da berantegi, hiriko edergailuen ikusteko ?

Sartzen gira etche gora batzuek lau aldetarik hesten duten Plaza Castillo aipatuan. Inguru guzian etcheek egiten dute arku-azpi ; harrizko itzalpe gochoagorik ez dakigu badenez nihungo hirietan, nahiz ez den ageri hemen saltegi eder bat bakarra. Bi « kafe » handi ba haatik zoko batean, zumezko jar-alkiek hartzen daietenak parreko arku-azpi guzia.

Bihurtzen gira erne kathedraleko alderat, eta hemen baratzen.

Heltzearekin, hamar bat haur itchura-gaichtoko lotzen zaizkigu oihuka eta aztaparka beribiler. Ukondoez leihoetan ber-

matuz, lepoa luzatzen dute barnerat, zer guzier behaka ; sudurraz hunkitzen gituzte kasik.

Iri egiten diotet gozoki, orhoiturik gaztean hek bezalako batzuek zoin jakinki eta gogotik zautaten erakutsi, behin bat edo biez, hiria.

Beribilaren aldean chut, huna haatik hamasei urthetako muthiko egin bat, beldurtzen nauena : zamar urdina soinean, galtzak histucheak, espartin zabal batzuetan oinak biluz, larrua horail lodi du eta behakoa beltz, dirdira leunekoa, beribil-barnerat ikherkan derabilana begiak guti igituz. Soa gu-ganat itzuli ere gabe segurtatzen gitu, mintzo ezti batekin, beribila nahiko dugun bezain luzaz zainduko daukula harek.

Jausten gira, besoez baztertuz cheheria ausarta. Muthiko tcharrak aihar baitzitzaizkon azkarki, gibealeko beribilaren jabea ohartzen niz ari dela bereari athe guzien hesten gako.

*
* *

Kathedrale-sahetseko mailer gora bagoazi, Baionan egiten ohi dugun bezala.

Omen handiko eliza da hau. Jakintsuek diote, Carlos hirugarrena eta haren emazte Leonor Castillakoa zirelarik Nabarreko buruzagi, hamalau garren mendearen ondarrerat zutela Eskualdunek eraiki, ordukotz Parisen asmatua izana zen ara berrian. Huna nola :

Bazter-harresiak guneka behe-retik gaineraino gogorki lodi ; — harri lantuz eginikako estalgi arkatu chutaren jasaile, harresi hek ; — harresi hek berak teilatuaren jasaiteko, teilatu bat behar baitzen alabainan harrizko estalgiaren euritik beiratzekotz ; — hegatz-alde, beraz, teilatuko gapirioak bazter-harresietako gain-hegietan pausatuak ; — leihoak gora bezain zabal, tenteño batzuez petik goiti zatituak, eta gain-alderat ahoa chorrotch.

Ordutik haste, ara hortara zituzten egin elizak, aitzineko mendetan baino hanitzez luzeago eta zabalago egin beharrez, doi argirekin orozbat.

Biziki zabal nahi zutelarik leihorra, barnetik zango azkar batzuen gainean eraikitzen zituzten bertzalde, soailuraino, bi

harresi lodi, — erran dugun harrizko estalgi dorpea etzadin eror, eta harekin batean teilatua. Hiru barne-zerranga bazauzkan geroztik elizak, erdikoa gorenik, eta hiru soailu.

Soailu bakotchean, begiaren gozagarritzat, azkarrago izan zadin ere estalgia, harri lantu batzu lerroan ezartzen zituzten, zorro biribil konkor bederarekin gain-beheiti. Lerro bakotchak iduri zuen, ordu beretik, gapirio arkatu bat. Harrizko gako azkar batzuetarat heltzen ziren gaineko muthurraz gapirio hek, soailua-ren erdi-erdirat, batzu zeharka, bertzeak trebesean chuchen.

Horra zer moldetan egina izan zen, bertze asko bezala, Iruñako kathedralea.

Denik ere, bazter-harresiak hain lodi egin zaizkoten non harrizko arku arin batzu ez baitziotzaten ostikoan eratchiki kampotik, Baionakoari bezala. Hunen araberalat haatik, badauzka barnean hiru egoitegi luze, erdikoa gorenik, zabalenik ere ba, Baionakoarena baino zabalago.

Jakintsuek kausitzen diote bizkitartean akatz bat : aitzinaldea, bere ezkila-dorre lau hegiekilako apalskoekin bazterretan, eta, erdian, sarguiako bere atherbeñoarekin, — hau harrizko zango batzuen gainean chut, — hanitzez berantago egina izan omen du aitzinalde hura, dena ere ez garaitikoari eman zen molde beretan. Garbiki erraiteko, badu eite kotsua theatre bate-narekin.

*
* *

Sartu orduko, sakristaua han dugu edergailuen erakusle.

Ohartzen gira aldare-aitzina hetsia dela burdin-ziri gora batzuez, burdina ingudian jorik eginak. Bainen bitchikeria hau duzu : kalonjeen jar-alkiek eta elizako kantoreak jendeen aitzin-aitzineko jar-tokiak hartzen dituzte, haletan non mezatiarrek ez baitezakete ikus aldarea !

Kantore eta apezten jar-alki, zurezko kaiola handi bat bezala dauzute egiten, gainetik eta aitzinetik idekia, elizaren trebeseko bideak aldare-aitzineko grillatik berechten duena.

Ikusgarriak dira haatik zureriari datchizkon esku-lanak. Damurik da eliza ilhunskoa : ezin ditazke cheheki ikus, ez dit-

zazkete ere begiek gai litazken bezala ikher aldarearen gibealeko erretaula handiaren zati margoztatuak.

Erran dugun kalonjeen jar-alkietako ozka-lanak ez gitu halere nehor harritzen. Ezagutzen ditugu guziek St-Bertrand-de-Comminges elizako eskulturak, Luchoneko ondoan, Frantzian ez nihun ez baita bertze hainbertzekorik, — hala nola harriaren gaineko eskulturentzat ez baitugu uste baden Chartres-ko kathedraleari nausi izan ditakenik.

*
* *

Sakristauak bageramatza, orai, sartu ginen athearen parreko bertze athe batetik harat. Eta plazaño bat inguratzen dugu kalostzapiz-kalostzapiz, zabalak hok eta osoki miresgarriak beren soailu arin chorrotchekin.

Iduri luke harat-hunat irakurtzen ibiltzeko, edo aire hartzeko bederen, eginak izan zirela. Ez bizkitartean. Ohartzen gira berehala harri handi, zabal baino luzeago batzuez zolatuak direla ; harri hotarik bakotchak badauzkala ere chichelaz askaturikako bi marka, noizbait burdinazko bi erhaztun gotor kokatzen baitzitzaizkioketen han, altcha-gidertzat.

Erakasten dauku sakristauak Iruña-alderdi batetako hilak zituztela lehengo mendetan harri heien azpian ehorzten. Ontsa orhoit baniz gaztean ikusiez, elizaren beraren erdiko egoitegia halaber zolatua bide da. Eliza bere kalostzapiekin hilerritako izana da beraz noizbait, elizkizunetakoz bertzalde.

Huna orai bertzerik. Kathedralea, sahetseko bere plaza kalostzapiz inguratuarekin, San Agustinen ordenako fraide batzuek omen zuten zaintzen, eta arhatzen beren esku-lanaz. Sakristauak erakusten dauku fraideen egoitza : kalostzapari lotua, elizaren sahetsari datchiko halaber.

Huna, barnez-barne, fraideen jan-tokia, orai kaperatzat derabilatena kathedralesko buruzagiek ; huna fraideen sukaldea bera. Hamar bat metra luze, bertze hainbertze zabal, gogorki gora, soailu arkatu chorrotcharen erdi-erditik khe-bide luze batekin goiti, soailuaren lau kantoinetarik zirritu batzuekin,... khearentzat hok ere arabez !

Zolaren erdi-erdian, lehengo su-tokian, marbrezko mahain

bat, sahetsak nola hegiak antze handirekin lantuak, Carlos errege eta Leonor erregina zirenen hobia estaltzen duena ; mahainaren gainean luze-luzea etzanik senar emazteen marbrezko gizairudiak elgarren ondoan, batek ala bertzeak bere harrizko korona buruan.

Sukalde bat hilerritua errege eta erregina batentzat, ez bide da hanbat ikusten nihun holako sukaldetik...

*
**

Sartu ginen athe ederretik bagoazi erdi-lasterka kaporat, ni lehen. Beribilak ikusten ditut nehor gabe inguruan, haurrek aserik utzi jostagailu batzuen pare. Erna ! erna ! daiet egiten mokorki ene lagunak : bazkariterat joanak ditugu gure otoen zaintzale maitagarriñoak ; eskupeko sariaren beha ere ez dute nahi ukan gaichoek egon !

Abiatzen gira berriz burumban eta berehala karrika bethean gelditzen, bi botoila arno onen erosteko, lauzpabortz ogirekin. Beribiletarat berriz ! lehen bai lehen jaustekotan haatik gure ahamenaren jateko, ezen ahulduak gira guziak eta beranta ditake.

Aldeanbertze baderamagu bigarren aldikotz hiria, ohartzen girelarik chichteaz karrika eder, zuhatz eta loredun bati — Paseo de Valencia ez othe ? — eta heltzen gira musika-joiteko atherbeño bat erdian daukan itzalpe baterat. Zer toki ona, elgarrekin gochoki bazkariteko ! Bainan gazte-andana bat buruz-buru heldu baitzaiku, ez oro itchuraz gardatsak, eta eskelari soberaren beldurra baitaukute emaiten, bagoazi zalu munhoari behera, mendal-alderat. Eguerdi baino gehiago ez ditake orobat, oren zahar.

Bagoazi, bagoazi bidez-bide, bainan nihun itzalpe gochorik ez ezagun, han-hemenka zuhatz argal gazteño batzu baizik ez. Ogi-leku da hemen ere zelaia ; mendichka larrutu batzuek zaintzen dute ipar-aldetik.

Huna, hogoi bat minutaren buruko, *Irurzuneko* herri bildu tarroa, Iruña-inguruko abere-merkatu handienetarik bat.

Tipust-tapastean, beribileko ene lagunak behatzen du goiti, saretik dilindan ikusiren duelakoan zertsu tenore den. Behakoa

goiti, eskua ondotik atzemanka, ikherka..., bainan gathearen muthurra baizik ez ageri beheiti ! Ikher berriz eta berriz, bainan debaldetan. Ni ene chokoan, barneak ordukotz erakitzen dautalarik.

Etsiturik azkenean, erraiten daut eztiki, itchuraz odol-hotz :

— Muntra ebatsi dautate... Zilarra baitzen, ez urrea... Hiru ehun liberaren galtzea badut halere... Goazen aitzinat... Oichtiko muthiko tzar heien lana ditake...

Ahalgez urtua nago nere alkian. Itsu izan niz beribilaren ez gakarazteko ; haurra baino haurrago, ez ohartzeko lapur chikin batzuen lehia gaichtoari. Beribila bera ebatsirik ereman zezaguketen, okaztagarriek !

Zainhartago zangoa bere khechuarekin, lasterragotzen du oraino ene lagunak motorraren itzulika. Zonbait ehun metraren buruko, huna zorionez bidearen ezkerretarik haritz-oihan pollit bat, bere itzala erregebidearen erditsutaraino hedatzen duena.

Jausten gira, sartzen oihanean burdin-harien artetik ichtaklok ukurtuz, jatekoak guhaurekin baderamatzagula. Hemen bederen gure otoak begien aitzinean idukiko ditugu...

Ez niz sobera fida, haatik : erregebidearen bertze sahetsari luzatzen da laborari-etche handisko bat, batere emokatzekoa, eta leihoak idekiak.

IV

BAZKARIA

Hariztegi hunek garbia zuelarik iduri, ez dugu bizkitartean errechki aurkitzen toki chahu bat nun bazkariteko jar. Barnasko atzemaiten dugu azkenean behar-bezalakoa, bospasei haritzondoren artean, erdi-iguzki, erdi-itzal. Sorhopilan hedatzen daukute andretarik biek dafaila, mahaineko untzi eta tresneria guziarekin, bertze lagunak bizkarraz zutoier ahal bezain erosoan gaudelarik, elgarri buruz-buru.

Bainan zer jateko urintsu, hotz, usain gozo gabeko, muthi-riak ! Pizteko orde, lotsa lezagukete zinez harnea, ez bagine oro gose amikatuak. Bego nausi etchekeo chokoa, eltzetik bafadan athera salda beroarekin.

Urriki dugu Iruñan ez gelditurik, ostatu on batean. Zer bitchikeria bertzalde, halako hiri zahar orhoitzapenez hampatuari ikuska gehiago ez emanik ! Gai zitaken bada, nihun izaitekotz bat, bere jauregi, museo, udaletche, liburutegi eta eliza ederrez. Kathedraleak berak merezi zuken egon gindizkion astikichago beha ; etzaikularik nehorri iduritu Baionakoa bezain arin eta begikoa barnez, orhoituko gira gure bizian haren gorputz gaitzaz eta sahetsari datchizkon kalostrazpi miragarriez. Nun da ere, erraiteko, Strasbourg-ekoan izan-ezik, Baionako eliza-nausiak daukan erdiko egoitegia bezain lirainik ?

Norbaitek miresten du bertzalde ez dugula ikusi San Frantses Javierekoaren sor-etchea. Egin ginuken gogotik, gure bidean izan balitz ; bainan, Iruñako bertzaldean da aurkitzen Javier, urrunsko, iuzpegi-alderat.

Nabar-Goitiko^ò ogi ona lagun, baderamatzagu kilimiliklik cherriki hotz cheheak eta lotuak gira ja biperrekilako arroltzemoletari, noiz ere ohartzen baikira gure bi botoila Rioja hautak hustuak ditugula azken chortaraino. Berrogain bizkarra ! Emazteek berek zoin gogotik hurrupatzen duten arnoa oihanean !... Ordaintzat, batek eskaintzen dauku urez betherikako botoila bat, ezin-bertzean hartarik bederen dezagun edan : orok ezetz, burua inharrosiz urari beltzurika...

Hainbertzenarekin, laborari-etchearen aitzinean agertzen zaiku haur bat, bi begiez guri beha eta beha, bere zangoñoen gainean tente.

Etche hunek badauzkazke egoiliarak, badukete arno chorta bat, ihintz bat sal lezagukete segur gogotik, dio berehala ene beribileko lagun sakelorenaz gabetuak, eta badoa eskuz-keinuka haurraren ganat.

Ikusten ditugu biak etchean sartzen, aita seme batzuen arteko trebearekin elgarrentzat.

*
* *

Zonbait minuta iragaiten zaizkigu, aiduru. Ba, hobendun gira egiazki, — derasa oichtiko gure mintzolariak, bere solasari jarraikiz, — Iruñan luzazago ez egonik. Eskualerriko hiri guzien artean aipagarriena da Iruña.

Hamaseigarren mendearen hastapenean, Espainiako errege Ferdinand Katolikoa deitzen dutenak hartu zuen, bainan, nahi bazuen edo ez, nabartarrer utziz beren zuzenak. Geroztik hunat, Nabar-Goitiko hiri-nausi dago bethi Iruña. Espainiaren meneko izana gatik, berez-bere dabil asko zeretan; hango buruzagier dau-de gehienik, gaur den egunean ere, Nabar-Goiti probintzia zabaleko eskualdunak, hein batean — ez dakigu noiz artio — lege zaharraren jabe, hala nola arbasoetarikako ekanduen bai eta mintzaiaren.

1521-ean, Jean d'Albret kondeak, Biarnoan, Amikuzen eta Garazin-barna Iruñarat jo zuen bere soldadoekin, hiriaren Espainiari kentzeko chedetan; bainan jin-bidetik itzultzea behartu zitzaion, ederki zafratua izanik.

Nabarreko erregeren alde gudukatu zen orduan Inazio Loyolakoa. Saki bat itsusia egin baitzioten belhaun batean biarnesek, zalditik alditchar erori zen aitzindari gaztea, eta ereman zuten ordu berean Gipuzkoako bere jauregirat.

Loyolaren ikusterat gu abiatuak egun, ez denez bada deithoragarri, ez baitugu hartu-ahal oren-erdi bat, San Inazioren orhoitzapenetan Iruñan eraikia izan den eliza handirat joateko, ikustaldiz !...

Duela mende baten ingurua, Iruñak gogor egin zion halaber

Napoleon Handiari, hunek itsumenduz ezarri zuelarik Espainiako erregetzat bere aneia Joseph ; bainan, cho ! ez ditzagun hemen lehengo zauriak berri...

Irria heldu zaiku berdin orori ezpainetarat, ikusiz gure arnoketaria emeki gutaratzen, botoila beltz bat eskuan. Orozbat ohartzen gira badirela orai, laborari-etchearen aitzinean, ez bat bainan hiru haur, elgarri ukondo-ukondo, lerroan guri so daudenak begiak ernerik.

Ordu oneko jina dugu arnoa, oilasko-errekia zintzurrean kokatzen zitzaikun. Badut uste haatik, derraiku karkailaz ekar-zaleak, chakolin-pinta bakar hau aski ukanen dugun aldi huntan... Erhiaren lodi hartzen dugu bakotchak geure basorat, usaintzen, jastatzen, ahurraren barnean berotuz untzia. Hauta kaustitzen dugu guziek. Badu, ba, Axularrek erran zukena, zahagi-zapore kotsua, halako jan-edan bethe bat ere ba ; berriskoa dirudi ; irestearekin, sudur-barnetarat gibel-aitzin lanhotzen da pindarka ; bainan zer berotasun gozoa ez deramauku laster urdailerat, hainbertze urinki hotzer gain-behera su eman nahi baliote bezala !

Itzal handiko arnoa da zinez chakolin hau ; hurrupañoka dugu edaten, beldurrez... Oilaskoen ondotik mayonesa ruso titarratu guri leun bat chirrichtatzen dauku eta akulatzen zalu patarrari behera ; berdin laguntzen derauku bidean, mahats-melatuz jorikako pudding tinki bat. Zorionezko chakolina !

Hiru haurrak hurbilduak ditugu hariztegiaren hegiraino ; burdin-harien artetik beha dagozkigu, sagu batzuen pare.

* * *

Gasna. Tuachak. Madariak. Chakolinetik azken hurrupa.

Etchearen leiho batetik ukurtzen da, erregebideari harat-hunat so, emazte adinetako bat. Ez iduria gatik, ohartu zaikegu. Haurren ondotik othe zabilan, bertzerik deus gogoan gabe ?...

Hemen bederen, español olio higuigarriaren usainak ez gitu nardatu, dio niri buruz itzulirik gure zerbitzarietarik batek.

Egiaren aithortzeko, zor naizkon eskerren bihurtzea ahanztzia zitzaitan. Gai zenez da guzia haatik, hainbertze jateko eta halakoak guri emanik. Han ginen bi medikuek lauda ginezakena

zinez, baginakielarik bidean dabilanak guti duela behar jan — ogi eta gasna baizik ez, ahalaz, zaharren eta jakintsu zonbaiten arabera — eta edan are gutiago : chahakorik ez derabilanean, ithurriko uretik bakarrik noizean behin zintzurra bustiz.

Olio-urrian bortitz hura baino jasangaitzagorik bazen, lehen-go urthetan bederen, Nabarreko eta bertze probintzietako ostatueta, diot ihardesten noizbait zerbitzariari.

Espainiako olioak berez-bere ona da, hoberenetarik ; urri-nari gizonki edozoin jarria zaioke zortzi egunik barne. Bertzerik da garbitasun-eskasa : huntaz etzuten den-gutieneko acholarik hemen-gaindi, lehen. Mahain-gainak okaztagarriak zituzten, jatekoak hautak zituztelarik eta goaindigarriki nasaia. Ez niz, bertzeak bertze, orhoit janik nihun eskualde hotan bezalako saltsa onik. Ikasi duketela garbitasuna geroztik hunat, ez dut bizkitarteetan dudarik. Lurraren ipar-aldeko atzerritar hanitz baitzabilkion ikuskari, diot ahoan bilorik gabe Lapurdi aitzinatuago izan dela bethi garbitasunean.

Gamberak, aldiz, arras garbiak aurkitzen nintuen probintzietako ostatueta. Bakarrik, oheko zomiera zen, lauetarik hiruetan, erditik gain-behera kraskatu, hautsi, lehertua : erreka hertsu batean luzaturik zineraman gaua. Gaztelarren gain zoan bethi zomieraren askatze itsusi hura. Egia erran, aditurik nago ez dela, European, nihun ikusi gaztelarren sorjesezorik oheen chehatzeko, baina ez dakit egia denez. Ostatu hetan, atheratzen ere zaizkizun ba ardurasko, ohe-zur arteketarik, zimitz batzu guriki haziak. Zer harritzekoa ordean ? Ez duguia Biarritzen berean ikusten, oraiko egunean ere, horrenbertze ? !

Ene otomobil-lagunak keinu eginik irriño batekin, hiru haurrak jinak ditugu aitzinerat urrats niniñoka, erabearekin begiak larrituak, sorbaldez eta buruz zeihar-airean. Norat zoazkioken, etchetik atheratzen da oichtiko emazte adinetakoa, eta guri so gelditzen.

Bihotz oneko bezain sudur chorrotcheko baita ene laguna, solas emaiten daie *erdaraz*, ondorat bilduak dituen bi nechker eta muthikoñoari. Jakiten ditugu izenak, adina, aitamak zer ari zaizkoten. Soin chumeko haur batzu dira, chuhurki haziak itchuraz, baina chailak beren ginartza mehean.

Pastiza-cherra bat eskaintzen daiegu bederari. Eskuan idukitzen dute, hunki gabe. Zendako bada ? *Para la mamá*, daukute ihardesten hiruek, kasik batean.

Ohartuko zirete ardura, jende cheheen umeek sendimendu maiteagoak erakusten handienenek baino, dio bihotz-bethez gutarik batek. Atheraldi gotorra ! Irrño bat jauzarazten dauku bertze bazkaltiarrei.

Eskuaraz deitzen du orai gure lagunak haurren amacho. Jiten zaiku emeki, urrats luzean haatik, soin-gaina den-gutien bat aitzineratua. Hiruetan hogoi ta hamabortz bat urthe eman zaioken atcho gurbil bat, zurpailduchea, zimurtua apur bat, ttipoi batez gerruntzetik goiti jauntzia, taulier-kantail bat petik-gora zeiharrean gerrirat bildua, zangar-behereak zaia chaharraren azpitik larru-has, espartin ihetche batzuetan oinak zabal. Motho adardun histu batek gordetzen dio buru-gibela. Bere begi beltz ttipietako dirdira iduri luke zorroztua diotela urtheek.

*
* *

Eskuaraz gogotik, lorietan, dauku erantzuten emazte chaharrak ; solas guti haatik : ihardesteko baizik ez. Asko chehetasunen artetik, hau badatchikogu gogoan : ez girela lehenbizikoak, oihan hartan ikusten gituenak ; udan noiz-nahi baratzen direla han donostiar familiak, gu bezala lurrean bazkariteko.

Bertze zer hau ere ba : garia bihitzen dutela larrainean, bi behi uztartu espalen gainean lasterka erabiliaz ; haratchago badela ba — erhiaz erakusten dauku — herri bat, orok elgarrekin partzuer jarririk, gari-joiteko mekanika erosia badaukana ; mekanikaz joiten dutela ba han garia, ba, ba, bainan... Sineste ttipia du atchoak, hobeki heltzen direla herri hartako laborariak, beren moda berriarekin.

Biziki garbiki, ederki kasik, mintzo zaiku eskuaraz emazte gaichoa ; ez du arras Gipuzkoako mintzaia, ez Baigorri-aldekoa, ez Lapurdikoa ; halere, ezin chuchenago heltzen daukute adimenerat mihiak, ezpaineak, jabearen gogo-erabakia.

Haurrak, jan zazue bada pastiza hori, huna oraino gainera

tuacha eta madari batzu, diozte ene aldekoak, eskuaraz, bi nechka maitagarrier eta muttiko pollitari, udareak eskainiz.

Bat ez da hiruetarik kantitzen : eskuetan dauzkate tinki madari, tuacha eta pastiza. Gu harrituak, haurño heien begiratuaz. Orduan amachok :

— Erdaraz mintza zaizkiote. Ez dakite eskuara.

— Eskuara ez dakitela ! Nolaz bada hori ? Zuk bada-kizu ontsa bizkitartean !

— Nik, ba.

— Ama da, orduan, ez dakikena ?

— Ama ene alaba dute. Badaki ba eskuara ene alabak.

— Aita beraz, ez dakikena batere ?

— Aitak ere badaki ba, haratchagoko herri batetakoa da-ta, Iruñ'alde.

— Eta hurrek ez dakitela eskuararik batere ! ?

Burua inharrosiz, amachok adiarazten dauku ezetz, ez dakitela hurrek eskuara-hitzik. Achola handirik baduela ez du haatik iduri, ez da khechu, etzaizko den-gutienik gorritzen mathelak. Ichildua orai, behakoa chimichtan derabila gure dafailako ondarretan gaindi.

Comed, diote azkenean erraiten bere haurchoer, eta hok ausikiño bat doidoi pudding-cherrari, garaitikoa oso beirutzen dutelarik *para la mamá*.

Bagaude behin gure aldetik, ez jakin zer asma, zer erran ez jakin.

Nunbaitik solasari berriz lotzeko, galdegiten diogu atchoari etchetiar direnez, ala etchezain, ala etchearen jabe.

Etchetiar, dio, eta etchaldeaz guk elhe.

Aditzen dugu badela lan hanitz, jiteak chuhur direla, bizia garesti, arrandak handi, zonbat abere-buru duten, zer uzta biltzen urtheka.

Aditu bezala ditugu hartzen emaztearen erranak, begiz ez baititzaizkegu egizta. Iduri luke bizkitartean alderdi huntako

etchetiarrak gogorkichago bizi direla, nausiarekilakoaz bezenbanean, Hazparne-aldeko dazkigun batzu baino. Baditake haatik etchetiarrak hemen-bezain guriki ez diren nihun, erran nahi dugu etchetiarrak Hazparneko eskualdean.

Abiatzen gira dafailako pusken biltzen. Amachok bere taulier behehituaz altzo, nechkek beren jaka laburrez ohantze, muthikoñoak bere besoez ustei. Baderamatzate hiruen artean direnak oro, hiru botoila hustuak ahantzi gabe, esker-mila eta agur bietan erdaraz erranik, ezpainetan irriño bederarekin, begiak idurikatzen zuten afaritekoñoari landatuak.

V

BAZKAL-ONDO

Ezin-egon batek hartuak gitu guziak. Jar-tokiz aldatzen gira, etzaten, jaikitzen, etzaten berriz, burua pisu, zangoak malet, gogoa tolototua. Beroarena othe den — samin baita beroa itzalpean ere — ala Rioja eta chakolina othe zaizkigun beren oldar gaitzean nausitu ? Loeria bat, ororen gainera, betespalak erdi-hestera deramazkuna...

Eian hortik ichtorioño bat, daut eskatzen irriz « Oihanarteko » andereak ; iduri zait beharra baginukela, sekula ukaitekotz...

Ikustateño hori, segur zor diotala ene aminarre on maiteari. Bainan ez bainiz hain fleitean nihau ere ! Ez dakit nola, hurritu baitzait ene buru-muñetako jogia !...

Doala bada helduan-heldu ene ichtorioñoa, diot mihi-zabal ihardesten, eta hauche badarit nolazpait :

Eskualde hotakoak bide ziren Garro'tar hiru aneiak, hamalagarren mendearen erditsurat, 1336-an, bizitzera jin zirenak Gereziatarat, Lapurdin. Ontsa jakin-nahia egon izan niz bethi, zoin herritakoak zitazken sortzez, Nabar-Goitin, gizon hek. Nehork ordean ez nu argitu-ahal nihoiz. Bertze aldi batez Iruñako liburutegien ikhertzea behartuko zait nihauri.

Anartean, aditurik dakitana erranen dauzuet : gerlari batzu zirela hiruak Nabarreko erregeren meneko, jende chumeetarik ororen arabera, bainan emeki-emeki aitzindarigorat helduak.

Ase bide ziren azkenekotz menpeko ibiltzeaz, Gerezieta zela gichena hautatu zutenaz geroz egoitzatzat..

Biga ezkondu omen ziren, hirugarrenak donado hiltzearekin apur bat aberats uzten zituela bertze biak. Hok aitatik semera, umez ume, aldaskatu ziren Lapurdiko bazter hoberenatarat, Landesetara ino hedatuz.

Gerezieta etcheñoa gaztelu egina zen mende baten buruko. Zonbat jende handi athera den handik, Baionako eskualdun museoak balakike ; hanitz, diotenaz.

Eihartu zen bizkitartean azkenekotz familiako arbola, eta

hil : gain-gaineko abarraren puntaren puntatik, « oro emaiten eta oro bere ganat eremaiten dituen lurak » zeramala hura ere, zen erori, laueta hogoi ta bederatzi urthetan, ondoriorik gabe, Garro'tarren endako azken umea, — *baron* Armand d'Urtubie de Garro, nik ezagutu dutan Garro'tar bakarra.

Ez dut behinere ikusi haren soin-izari oneko gizonik. Zer urrats bizia, bertalde ! Eta zer buru-jasotze ederra !

Odol handikoa zen, pindarra zarion. Ez dakit haatik noren ganik zituen, edo nundik, begi urdin garrez-betherikako zuhail hek ; etzuten Nabarrekoak iduri kolorez. Zintzurretik mintzo zen, idorki. Manua manu zen haren ahotik. Jauntziz ere ez da halako jaunik agertu Gerezieta, ez eta hanbat bertze nihun. Eskuara maite zuen eta mintzatzen garbiki.

Beraz, egun batez, muthiko gazteskoa nintzelarik oraino, jauregirat joan behartu nintzaion. Aurkitu nuen jan-tokiko sutondoan, zangoak surat, bere pipa beltch fina astirekin murtchatuz ahoratzen zuela kñe. Jar-arazi ninduen chiminia-chokoan, eta maltzur-maltzurra :

— Bazkari hitsa egin diat egun, puttil !... Ah ! etzuian, ez, eskualdun bazkaria... Ez hurbilik ere... Badakika gero hik zer den eskualdun bazkaria ?

Ichil-ichila nindagon erabez, begiak larri, bi beharriak zabal. Ezetz erran nion, ahapetik, kasik izitua. Sinesten ahal nuzu : ez nuen oraino jan, adin hartan, egun oihan huntan egin dugun bazkaria bezalakorik. Harek, aitzina :

— Bazterra frango badiat kurriturik, ikusirik ere ba mahain ederra frango. Bainan bego bethi nausi eskualdun bazkaria. Eskualdunek bakarrik zakie jaki ona zer den, zer eta nolako jakiek duten egiten apairu ona.

Geroago harrituago nuen entzuten Garro'jauna, herriko auza-peza ere baitzen.

— Adizak ontsa, puttil, eta ez ahantz. Lehenbizikorik, harzik hirekin hiru lagun onak, ahalaz adin, jite eta gustu beretakoak. Etche-barneaz ez acholarik ukan, garbia den ber ; mahainak dik izan behar, mahainak guziz, garbia : dafaila churiaren gainean, ahorat pochien eremaiteko zerak ez bakarrik chilar-

rak, bainan zilarrezkoak. Emazterik ez mahainean ! Zerbitzaritzat haatik neskato gazte gurbil, eder, mathela gorriño bat etzaitak niri hastio. Bahiza ?

Orai, segidan, oren bat barne : oilo-salda, ogi-achal gogorño batzuekin, — amarrain uretik athera-berriak olioan errerik, — erbia saltsan, — errekitzak bihian hazi oilaskoa, entselada lagun.

Ura heldu baitzitzaitan ahorat, galdegiten diot orduan gora-gora :

— Eta gero ?

Ez dut ahantziko bizi nizano zer behako garratzaz itzatu ninduen ene chokoari.

— Gero ? !!!... Penarekin ikusten diat ehizala izanen, hi, sekula deustako ; aseko hiz behar bada noizean behin, jaki onaren jakituz jaten jakinen dukan ez diat uste.

Gero, to, ardi-gasna-cherraño bat, ahoaren garbitzeko, eta pastiza-chafla mehe bat, ahamen bat edo bien doian. Kafe beroa ondotik, ez beltzegi ez azkarregia, kopa bat koñaka fin, eta zigarro ontto bat, pipa baino laketago zaionarentzat. Bertze oren bat jan-edan eta ondoko horiendako, artetan gozoki eginez irri, alegia zonbaiti esker.

Aitzinchago emana zaundan sista bihotzaren gainean bainuen, oldartu nintzaion aitoren seme hari :

— Arnoak ?

— Arno bat, bat bakarra, ahalaz Medokeko gorritik ; dena, neurriñoan.

Hortan, haatik, etzaundan arras egia erran. Handik zonbait urtheren buruan bazkariten gertatu bainintzan harekin Lekorneko dakizun etche batean, eta eskaini baitzioten amarrainen ondotik Sauternes-ko arno churitik, ikusi nuen ahotik ezin utziz ttinttaka zeramala, harritzeko begirunearekin.

Supazter-chokoko azken solasa, hau izan zuen ene alderat jaun baroinak :

— Orhoit hadi, nik erranik : eskualdun bazkaria bezalakorik ez duk. Harek bakarrik dik egiten eta uzten gizona dena odol, dena ginarr, dena zain.

*
* *

Ez dakit amak ontsa hartzen zauzkitanez solas harrosko horiek oihanean, ez othe nuenez ere ohartu-gabea apur bat apaldu egun hartako bazkaria ; dena den, irriño batekin entzun ninduen bururaino.

Bertze lagunak ja aspaldiskoan loa ezin-garaituz zabiltzan, burua koskatuz batzutan haritzen enborrari. Ez ninduten hek aditu ; aditu banindute ere, baditake lokartuko ziren berdin, ene kondera luzeak loa emanik, ematurik bere zilinaz chakolinaren beraren zihika gaichtoa.

Bat-batean ikusten dut ene otomobil-gidaria aharrosi handi batekin besoak goititzen, gero eskuez betespalak thorratzen, diolarik oihuz : Nun gira hemen ?... Zer tenore da ?... Beranta ditake engoitik !... goazin berehala norapait, kafe bero batez lanho dorpe hok ditzagun lehen-bai-lehen aizka.

Chutitzen gira, eta oihan hartan bethierekotz utzirik gure bihotzetik zerbait, berriz igaiten otomobiletarat.

Bide-bazterreko laborari-etchearen leihoetarat etzaiku agertzen nehor...

Bospasei minutaren buruko, herri bat ; hobeki erraiteko, erregebidearen bazterretik eskuin eta ezker etche-pollit-lerro bat lauzpabortz ehun metraren luzetasunean : *Lekunberri*.

Geldiarazten ditut otoak : bada hemen hôtel bat haia, duela zonbait urthe aloitu zituen hazpandar batzuek Lapurdirat ekarri zuten omenaren arabera. Lekunberrirat jiten da bertzalde gaztelar hanitz, indarren berritzera udan. Mahain bat bezain ordoki da zelaia ; gure begi-ukaldi laburra ez da ohartzen badutenetz orhoitgarri zerbait, ipar ala eguerdi-alde hesten duten mendichka lerroek. Iguzkiak erre nahi du, hanbatenaz non ez baita zuhatz handirik ezagun, bide-bazterretakoez bertzalde. Zertako othe duten gaztelarrek hunarateko lerra hoinbertze, zoazi zu.

Hiruak eta erdia ditake.

Herrian sartu orduko, hôtela ikusia dugu eta begiztatua. Etche handi bat da, ezkerretarik, bertze guziak baino larriagoa.

Erregebiderat du athea. Zabal, gibelerat luzesko, bi estaiez gora da, harri pikatuz hegitu leiho nasai batzuek airez eta argiz bethetzen dutela ausarkian. Ipurdi-sahets bati badiote eratchikia, trebes, zati berri bat. Orotarat, berrogoi bat gambera, gure uestez. Begira badu eite zerbait Itxasun bide-bazterrean aurkitzen denarekin ; handiagoa da bizkitartean eta azkarkiago egina, Lekunberrikoa.

Badu jende. Barnez-barne bagoazi etche-sahetseko terrazarat, alderdi zahar eta berriaren juntak egiten baitu han iuzpegirat itzal, eta bertzalde begien aitzinean hedatzen baitzaiku pentze ñimiño bat, dena platanaz landatua, dena alki : aire hartzeko toki gochoenatarik, guziz tenore huntan. Hiritar andanaño bat badago ja itzal-azpietan, batzu irakurtzen, bertzeak esku-lan zerbaitetan erhiak borroka.

*
* *

« Café de curé, sans chicorée », dugu jarri orduko manatzen.

Ozpine ! zuken egin beihalako beskoiztarrak, gure kafea jastatzearekin. Beltza da ba kafea nahuzun bezain, kafea beroa da behar bezala, bainan kafe-liparrik ez du gure kafeak : dena chikorea da kafe hau !

Hobeak dira denik-ere ondokoak ; ez haatik mendiez bertzaldean ohi direnak bezain onak.

Etzaitela khecha, daut erraiten ene aldeko hurrupariak : kafezko kafea ez da arras toki gutitan baizik edaten Espainian ; gei guti sartzen bide zaiote itsasotik, zergak handiegi izanez edo...

Ez niz khechatzen bertzalde, khecha ez naiteke : iguzki-beroarena othe den, ala ene ichtorio luzearen akidurarena, ala ene lagunen oichtiko idurirat chakolinaren pottokak aurdikitzero neramanez, loak hartzera noa.

Badihardukot bizkitartean nolazpait, ez aise.

Oihan-aldeko etchetiaretchean dabilkit, ilhun, gogoa : nola mirakulu ehortzi dukete han gazteek amachoren mintzaia ? Ezin dezaket asma.

Emazte chahar haren beraren hobena izan behar dik, zait

azkenekotz gogoratzen. Erdarari emana zikeian aspalditik etchean bere mihia, eskuaraz ari bazian ere auzoekin... Badiagu holako, zorigaitzez, bazterretan. Lapurdin berean etchetiarsa gazte batzu hasiak ditiagu haurrari ohakoan frantsesez mintzatzen, estakurutzat emanez eskuara ez dela deustako ! « Ama » baino aditu nahiagoz « maman » !

Ibañetako lepotik hunaratekoan, ohartu niz bertzalde herri bakotchak baduela bere etcheetarik bateko aitzin-paretan burdinazko-plaka churi bat : huntan beltzez thindaturik herriaren bi izenak, bat erdarazkoa, bertzea mendeen mendez herritarrek ahoan zerabilaten eskuarazkoa.

Nori ere gogoratu baitzaio eskuararen alderako atchikimendu-seinale hori, bigarren lerroan ezarria bada ere eskuarazko izena, eskerrak hari !

Bainan, laztu nu eskuararen eta erdararen arteko guduaren ikusteak, burdin-zatiño hartan.

Nabar-Goitin galtzen ari da eskuara.

Beiratuko dituztenez herrien beren eskuarazko izenak, nago.

Ikusi ditugun plakañoen gainean, baditake, bainan mihian eta bihotzetan ?...

Badute segur nun berma Iruñako eskualzaleek.

Moroak aizkatu zituzten nabartarrek. Ez ahal ditu balinba ithoko gaztelarren erdarak ?...

Hôteletik athera baino lehen, egiten ditugu bi solas etche-kanderearekin. Berekin ditu, sahetsean, alabak. Doniane-Lohitzuneko komentu batean egonak dira askitto luzaz. Hiruek, bai amak, bai alabek, mintzatzen dute eskuara. Hemen bederen bizi da orainokoan nabartar-odola.

Beribiletarat ! Ene ustez, Nabar-Goitiko mugarat helduak izanen gira laster, Gipuzkoako eremuetan sartzeko.

VI

GIPUZKOAKO SARGUIA

Mendealerat buruz goazi. Lekunberriko zelaia utzi orduko, horra nun sartzen giren arteka hertsu batean, halako izialdura batek hartzen baikituz guziak : ezker, erregebidearen sahetsetik, erreka tchar mehar barna bat, nasaiki urez bethea, eta hunen zaintzeko bezala bere luzetasun guzian, bichkar bat askitito chuta, gaineko hegi chorrotcha berrogoi ta hamar bat metraz gora, gure alderat daukan mazela belharrez jauntzia denik ere, zuhatz bakar batzuek ilhuntsen dutena han-hemenka beren itzalaz ; eskuinetarik, lur-pareta chutsko bat, ezkerrekoa baino gorachago. Guneka haatik gogorki kazkarra, eskuineko hau ; harri-mokor zuri-zuri kantoinka hautsi bazu lerratzen zaizko gain-beheiti, gu iragaitean.

Goizetik hunat ez ginuen oraino ikusi holako arteka hertsirik. Erne dauzkagu begiak alde orotaratu : hainbertze gaztelar Lekunberrirat jiten ohi denaz geroz udan, nunbait hemen izan behar dela zerbait, bertzetan ez denik... Errekako ur-laster hura bera nundik sortua ditaken, gaude, ez baiginintzaizkon den gutienik ohartuak Lekunberrin.

Eite hanitz badu erreka hunek Agoitzekoarekin, bainan eitziar gehiago, eite baino. Meharrago da, behinik behin. Bertzalde, Auritzen-beheiti Agoitzerat jausten ginelarik, eskuinetik ginuen erreka ; puska batez zabalago hangoa, dena harri konkor, agortua ere kasik. Han, bazterretako bi mendichka-lerroak larre murriz idor batzuz ziren luzetasun gehiengoa, artetan arkaitz zurpail batzuekin ; hemen, bederen ezkerreko alderdiak gochatzen dauku begia.

Laster eskuinekoak ere iduri du bertze hainbertze nahi laukegula egin. Erakusten dauku, eremu puchka batean, egundaino ikusi ez ginuen bezalako chara bat : osto ñimiño gordin batzuekilako landareska pollit andana handi batek, elgarri tinki, beren abarrez elgar hunkitzen dutenak, elgarren neurrikoak oro, — metra bat baino gorachago, — dirdira berde leun bat hedatzen dute be-

ren gainez-gain, mendi-hegitik erregebideraino. Ezpelki zerbait? Ezin ezagutu dugu, ontsa jakin-nahian ginelarik. Chara edo oihan apal hura ez da segur bere-baitarikakoa ; legarren mandotzetik beiratzeko ereina izana da edo landatua han noizbait, zer ari zen ontsa zakien norbaitek.

*
**

Bainan chaffla musker haren aurkintzetik haratchago, mendi-pareta sekula baino buluziago zaiku agertzen. Euriak eta hormak emeki-emeki arrailduz, kraskatuz, harrotuz deramaten harri zurri batez egina da dena. Han-hemenka bizkitartean lur-azal mehe berde batek estaltzen du, larruarekilako haragi zirtzikatu batek bezala hil baten hezurak ; halaber, nahiz bakanago oraino, arbola tchar batzu beren erroetako zain guziez lotuak dagozkio, doidoia chutik, makurtuak, bihurtikatuak, etsituak kasik beren bizitze chuhurraz. Errekaz bertzaldeko paretak aldiz badakar bethi bere hastapeneko itchura ; zuhatz multzoño batzu ikusten ere daizkogu tokika, ez hanbatekoak haatik. Aroa eder denean, iguzkiak kiskailtzen duke erreka hunen alderdi bat, bertzea uspel dagolarik.

Bagoazi bethi, bainan ez chuchen-chuchena : mendealerat buruz geramatzalarik bideak, — eskuin, ezker, andarkatzen gituzte noiz-nahi bihurtuak. Ustez zerbait berri ikusiko dugun, bethi bi aldetarik ager berak ; erreka bethi berdin hertsia, bere bi pareta chutekin. Lotsa batek hartzen gitu, Loyolarat goazinez ala bertze norapait... Ez, ez gabiltza makur : gure sahetsean, gutarik hurbil-hurbila, erreka ura gurekin batean badoa, suge luze bat bezala bihurtikatuak ichil eta ezti, ez dakigu nola loditurik bere oiantzea barnatuz, apur bat zabalduz ere ba bere auzkia.

Gehienik harritzen gituena, hauche : ez baitugu arima bizirik ikusten, ez jende ez abre, ez eta orga bat bidean utzia, ez otomobil bat ere.

Bero izana gatik, bada aire ; sapaik ez dugu hautemaiten.

Bospasei kilometra badituzkegu doidoi eginak, gure kafe-chirrichta hartuz geroz. Toki arrotzetan, holakoak direlarik guziz, luze doazi orenak.

Azkenekotz, huna erregebide-sahetsean, etche bat dena leiho, biziki luzea, nahiz askitto apala. Mapari behatzen diogu : *Betelu*. Hurbiltzearekin, etche-aitzineko paretan irakurtzen ditugu hitz hok, larri-larri thindatuak : *Baños de Betelu. Aguas sulfurosas de Betelu*, edo holako zerbait. Bainan ez eskuin, ez ezker, ez aitzinatu-ta haratchago ere, bertze etche bihirik ez !

Elgarri solas emanez, gaude ez othe duen etche bakar harek egiten Beteluko herri guzia ; ez othe diren etche bakar haren beraren barnean bizi Beteluarra oro, alkatea eta ertora berekin. Gure irriñoak !... Egiaren aithortzeko ,atsegin dugu guziz bizitegi bat bederen ediren baitugu, nahiz hainbertze leihoetan etzaikun agertu kristauik...

Adio, Nabar-Goiti ! Oraitan gira sartzen Gipuzkoako lurretan.

*
* *

Zer mila sorgin ! Ez girea egun atherako arteka hertsia bezain lazgarri huntarik ? Badiagu hoberik, Manech : hertsia gotzen zaiku-ta gure arteka, hertsia hertsiz irestera bezala geramatza artekak, bere bi pareta chuten artean. Eta nola murriztu den bat-batean ezkerrekoa bera ! Ama maitea, zer behar othe dugu ikusi ?...

Begizta-ahal urrun, Jainkoak daki noraino, agertzen zaizkigu mendi-kasko zorrotz batzu, zuri-zuria, lerro-lerro, harri-dirdira idor bat daritela.

Ez dugu toki hau ahantziko gure bizian. Laburzki, huna nolakoa den. Begien gozagarriztat ez duzu deus, bi aldetako mendichka larrutuak baizik : lur-mamirik ez da ezagun, ez belhar-ondo bat, ez zuhatz bat. Bidearen gainean ere, ez ginuen ikusi edozer, ez nehor. Eskuin ala ezker, beroak eta hotzak, haizeak eta euriteek mendez-mende emeki-emeki zizkatzen, zilatzen, irrikatzen, porroskatzen dituzten mendichka batzu baizik ez, deus.

Badira itchura guzietakoak, biribilik ez haatik bihi bat, bainan ba dena ozka, dena arrail, dena sarraski, dena zurruta agor, dena hegi diren harrizko mendoitz hits batzu. Dituzten ziloetan sartuz geroz, lurrerat lehen-bai-lehen ezin jautsiarekin euriak janez deramatza hurriki, eta, zerrenak zura egiten ohi duen bezala,

barnez-barne suntsituz. Tokiaren gainea ari dira endurtzen bai azalez bai mamiz, holakorik erran baditake harriaz mintzatuz.

Saheskatzen gituztenek 30, 40, 50 metraren goratasuna dakarte ; bazterchago dira goitiago aikatzen direnak, guziz eskuineko aldetik, — ostikoan datchizkitela, nahiz ahulki, Pyrénées mendi-lerro izigarriaren hunaindiko mail konkorak.

Izialdurra badoakigu halere laster. Harrizko hilerri bateanbarna geramatzate ba beribilek, *harrien hilerri* gogoetagarri batean ; baina iguzkiak argitzen du, berotzen, arintzen ere ba hilerri gogorra, han-hemenka eztiki urreztatuz lurrerat irintzen ari diren peña zurpailak ; baina gure buruen gainetik alaitzen dauku bihotza agorrileko zero garbi urdinak.

*
* *

Peña kazkar ustel hek elgarrekin josteta ere ari direla erran zinezake batzutan. Betelutik laster, ezker ala eskuin, berechten dira osoki bat berzetik, bizpahiru tokitan ; husguneari esker, bazterrak agertzen dauzkigu etche tchar apal batzu, teilatu chaharra baizik ez dutenak biziaren kolorekorik. Urruntchago, lerro bakotchean elgarri lotzen dira mendichkak ; ezkerreko bat aitzinatzen da, eskuin-aldean parrekoa hunki nahiz bezala, hau ere aitzinatzen zaiolarik edo... gibelatzen.

Batzuek badakarte orratza bezain zorrotzeko buru bat ; bertze batzuek moztua dute aspaldi-danik, lurrerat eroria. Hunek ehortzia ez denean, porroskak oraino zolan badaude ageri.

Ura geroago lodiago sigisagaka baitoa bethi, bai eta hari-kontra erregebide zuriaren gainea gure beribilak, iduri zaiku noiztenka gurekin batean igitzen direla pareta hil mutu hek, kotalatuz, bihurdukatuz eskuin eta ezker zirurika nakaitz batean, igitzen ere ba iguzki-argiaren jogiak, igitzen iguzkia bera. Zoragarri da eta bithi, orozbat.

*
* *

Gure begietako besta hunek badirau hemezortzi kilometraren luze. Gune batean bakarrik zaiku zabal ideki hilerriaren erreka,

— burdin-bideño bati zeiharrean leku egitea gatik, — bainan are tinkiagotzeko berehala.

Lapurtar, benabartar, ziberotar aberatsak baitabiltza hanitz aldiz herritik urrun, begiak ikusgailu arrotz zerbaitez ase nahiz, dathozila Izpegitik edo Ainhoan-barna Gipuzkoako sarguia huntarat egun eder batez : etzaie urrikutuko. Gutarik bat ibilia baita Frantzian *gorges du Tarn* deitzen duten errekan gaindi, dio hau luzeagoa dela oraino hogoi bat kilometraz bederen, zabala-go, harrigarriagoa bere sahetsetako arkaitz osoki murriz eta gainetako munho bipilekin, bainan halarik ere ikusgarria gelditzen dela Lekunberritik Tolosarako bidea, orhoitzapen gocho jostagarri bat uzten baitu hunek, ikusberriko iziaren ondotik.

Labur egon ondoan ordu bat osoa eta bere atzarrian bildu, huna nun bat-batean zabaltzen zaikun airos behakoa, bulharrak beren aldetik hampatzen zaizkularik nasaikiago : ohantzearen bazterrek elgarretarik urrunduz bide gehiago uzten diotelakoan edo lagun zonbait ezkerretarik jin zaiolakotz guk uste gabeen harekin batzera, gure erreka lats gottortua bilakatua dugu kasik tanpez ibai. Baiona-Santespiritako ibaiaren bortzetarik bat ur bederen baderama orai, halako andiantza naro batekin.

Erregebiderat daudela huna eskuinetarik, banaka, etche pollit batzu, hiritarren etcheak segur ; ibaiaren bertze aldetik, luzera, zelai puchka bat : ezkerrago, bizkar biribil konkor batzu, artetan artho-landa gori batzuekin.

Minutan *Tolosan* gira sartzen.

VII

CHINTCHIMARIAK

Zer harrizko-etche gorak hemen ere, eta zer zahar-itchura duten !... Gero, zer dute hau tolosarrek, iduri baitu atherbe luze bat ibaiaren gainean trebes, hegitik hegira airean jarria, bere sahets margoztatuaz guri dagona ? Zubia dukete segur, zurezko zubi estali bat...

Hain bitchia zaiku gure iduripena non, gauzen arabera denez argitzea gatik, egiten baitugu galde gizon bati, Loyolarteko bidea nundik den hunen ganik jakinen dugulakoan orozbat.

— Hori azoka da, baratzeko-gauzen merkatu-tokia, dauku ihardesten gizonak. Bihur zaitezte, zoazkiote alde-aldetik, eta ezkerretarik aurkituko baituzue harrizko arku bat, hunen azpitik egizue bide « Loyolaruntz ».

Bihurtzen gira beraz eguerdi-alderat, delako azokaren barnea agertzen zaikularik bere luzetasun guzian. Zilarra bezain garbia da. Hutsean ginen : etzen ez zubia, baizik merkatu-atherbe bat, gizonak zion bezala; ez dabilta ere orai gure otoak harrizko-zubi baten gainean.

Tolosarat heltzean, ukondo bat egiten duke ibaiak, eta ukondo hartan da jarria, ur-hegian, zurezko-atherbe bitchia ; etzitaken baserritarrentzat toki hoberik egun guzietako bizigailuen, euri eta iguzkitik beiran, hiritarrer eskaintzeko. Porroskak urerat aurdikiz geroz aldi bakotch; errechki dagoke chahu Tolo-sako azoka. Bainan nolaz eta norat begien aitzinetik zaikun ibaia itzali, gaude gogoetatuak, haur bat bezala handitzen ikusia bainuen, gero laguntzat hartua, eta azkenekotz kasik maitatua, Lekunberritik hunat.

Bare-karakoilaren urratsean goazi. Eskuinetarik hiruzpalau karrika laburren ahoak kurutzatzen ditugu : etche gorak, oro harri zahar hits horailez. Karrika hetarik batean, bada haatik etche-andanaño bat, balkoinak begien atsegingarritzat lorez apainduak dituztenak. Zola ez dute karrikek arras ordoki : den-gutien bat patar gu-ganat.

Gipuzkoako hiri-nausia zen hau lehen. Nimiñoa da bizki-

tartean, bere hamabortz eda hogoi mila bizizaleekin. Elizarik, ez udaletcherik, ez tribunalik, ez eskolarik, ez urraskako itzalperik, ez trinketik, ez aipatzeko gai litaken jauregirik ez dugu ikusten. Oro izan behar dira bizkitartean, bainan oro dudarik gabe chumeak, choko batzutan han-hemenka gordeak oro.

Donostia baita zonbait urthe huntan Gipuzkoako hiri-nausi, ez dukete Tolosako buruzagien egoitzek hango agintarienen larde-riazko harrokeria. Nago ez othe diren, halarik ere, hiri ttipiko eskualdun-umeak zintzoago gelditu, arbasoen odola garbi idukitzetik jabeago beren buruaren, chedez zuzenago, zuhurrago beren urratsetan eta orozbat itzal handiagoko gipuzkoarrentzat. Zernahi izanik, hiriño huntaz mintzatzearekin frantsesek erraiten dute bethi : *la noble Tolosa*.

Geroago emekiago goazi; beribilen gidariak begia luze, har-
rizko arkua noiz agertuko zaioten.

Kask !... Firricht !... Baratzen gira, iziturik; bertzalde, bi urratsetan gure ezkerretarik ikusten dugu idurikatzen ginuen harrizko arkua.

Bainan otoaren aitzinaldea inguraturik, atheko leihorat hor agertzen zaiku muthiko luze mehats bat, buru-has, ile beltz azkar batzu kopetatik goiti zut aikatzen zaizkona.

— Ez duzue tuta jo. Bizikleta kaskatu dautazue eta hautsi. Damu-domaiak zor dauzkidazue.

Apur bat gibelatu ondoan, zelatik bi eskuez dilingo era-kusten dauku bere pirripita : atzeko errota uspeldua du eta irrin-garriki kakola-makolatua, ingurunetik erdirat biltzen diren burddin-aihenak halaber.

— Damu-domaiak nik? dio ihardesten beltzuri batekin ene lagumak. Ez dut bada uste, muthil. Zuk ba, izaitekotz, niri. Bide huntan ibiltzeko zuzena balin badut, nola ezin emekiago bainindabilan nehor etzaiket errangura. Lasterregi bazinabiltzan zu, itsu batek baino gehiago aitzinerat behatu gabe, ez dut nik hoben.

— Zuk, ba zuk, duzu hoben, zuk bakarrik. Jo bazinu tuta, adituko nuen nik.

Gataska luze batean sartzen dira bi gizonak, biak erdaraz, elhe gaichtorik gabe haatik bat ala bertzea, odol-hotzean, gizonki. Botearen arabera errefera, erreferaren arabera botea, hizkatzen dira ausarki ehun moldetarat, solas bera bethi haste. Tuta etzuen jo, ez, ene lagunak, bainan jo izan balu ere etzuden den gutienik adiaraziko, chimichta bezala heldu baitzitzaguken sahetsetik gazte goiarina, eskuineko karrikatik beheiti, gainerat.

Behari-saldo bat badagokigu berehala so, otoen bazterretik urruntchago; emazte gehiago gizon baino. hogoi ta hamar bat orotarat. Garbiki jauntziak dira, langileen jauntzian; halere Lapurdin eta Benabarren aspaldiskoan hiritar langilearen soinekoer ohartzen ez gitzaizkoten hits-aireño batekin. Nor ala zer guziei, aldizka eta zalu, luzatzen dituzte beren begi beltz dirdiratsuak. Diren guziek badute elgarrekin eie : sudur mehar luce, kokots lirain, kopeta neurrian bipil, baldoki-gainak chorro arineko, buruari garondoa leunki harpetua, ileak beltz bezain ugari, larrua beltchaan.

Mirakulua : nehork ez du idekitzen ahorik. Ichil-ichila daude, entzuten.

Errana baita bazter guzietan, gipuzkoarrak direla eskualdunen artean larrienak, bier-arteak dira bizkitartean hemen oro; oldartu zaikun muthikoa da gorenik, hertsiskoa bada ere egitatez bezala sorbaldez.

Multzoaren aitzinean dago tente, bere themazko elhasturi buztangabea, pirripita markistuaren jabe hori; gibealeko errota bi eskuez airean dauka orai lurretik, minhartua balitz bezala errota dohakabea, edo, nork daki? erakutsiaren ariaz alde jarriko zaiolakoan norbait ozarrari.

Horiek hola, ene laguna hautemaiten dut ahultzen ; ichilik egon ondoan minuta bat, galdegiten dio aurkerasle zailari zonbat nahi duen azken hitz.

— Ehun libera, dio zart erantzuten.

— Ehun libera !?... Baduzu horrenbertzeren eskatzeko

bekokia, duzun makurrarentzat !?... Ori, eskaintzen dauzkizut berrogoi ta hamar, bakearen gatik.

— Ez. Behar ditut ehun.

Eta gataska berriz haste, aldi huntan bizichago.

Sinets gitzala irakurleak : gaur Loyolarat heltzea etsitua dugu bertze bidezkarri guziek. Ostatu bat nun dukegun hurbilsko, behaka abiatuak gira alkietarik.

*
* *

Hor, bristi-brasta heldu zaiku nunbaitik hirizain bat gaitza. Orai gira orai pollitak ! Tolosako jujeak nun diren, eta nun behar-bada presondegia, jakinen dugun orai berandu gabe, ni beldur.

Hemen bigarren mirakulu bat : hirizaina chut-chuta dago, ahorik ideki gabe hura ere, entzuten. Hirizaingoaren eta jendetasunaren ikasteko hunat jitea on lukete Pariseko hirizain hogoi ta bortzek...

So nagolarik Tolosakoari, laztura batek hartzen nu behin, gero begirune haundi batek, eta azkenik irria jauzten zait gozoki. Ondar gerlan alemaner ikusi ginuen jauntzi hura bera dakar, — sasiko gizon gaichtoen jauntzi ñabarra, — bainan zer oinetako ederrak ez derabiltza, nolako plaka distiranta ez chilko-parrean, nolako gerrikoa ez halaber, — larru lodi leunezkoa, — sabre luburraren untziñoa datchikola, ezkerreko ichterraren eretzetik beheiti dilindan !

Bera handia, kepia ordean bera baino handiago du, aráberan : Austriako soldadoen kepia hura bera, erreka-hegietan ikusteak berak izitzen omñ baitzituen italianoak Lombardiako guduetan. Aurpegi bat badu bertzalde bitchienetarik : hori-horia, matrailek egiten diotela muthur biribil bat aitzinerat, labeño bat balu bezala ahoaren orde. Ukarea moztera utz nezake, gizon hura ez dela eskualduna, gaztelarra baizik.

Gaztelarra edo ez, gizona da haatik, nihun balin bada bat, eta ontsa ikasia. Mintzatu baino lehen, badaki entzuten; entzun ondoan, badaki zentzuz mintzatzen eta izariz.

— Ez bazaizkete, dio, neholere zeuren artean antola,

bitarteko behar duzue hartu *garagista* bat, eta hunen hitzetik zuen eztabada hautsi. Onhartzen ez baduzue epaia, jujearen aitzinerat dukezue agertzea, ez baititake bertzerik.

Bi buruzkariak ez adituarena egiten diote.

Badago entzuten oraino apur bat; eta berriz, batere khechatu gabe, solas bera adiarazten daie.

Onhartzen du ene lagunak, hain baita segur alde itzuliko zaizkola gauzak. Bagoazi gure otoetan haratchago, trambide bat daukan karrika zabal batetarat. Ikusten ditugu bi gizonak garagistaren lantegian sartzen, pirripita madarikatua kurrinkaz aitzinean deramatela, hirizaina athean aiduru baratzen delarik.

Ichil-ichila gaude gure otoetan, gogoa ilhun. Gure laguna ditaken gizonik hoberena dela badakigu, bihoztia ezin gehiago, diru-pegeseria bati nihoiz behatzen ez duena; halarik ere, zuzenean dela iduri zaionean, ez da errechki barkatzen dutenatarik.

Beltzuri gogorrean ikusia dugu sartzen. Ordu-erdi bat baino gehiago bertzalde, gure andreek ez dutela atheratzen tintik! Agian etzaie orai berriz gogoratuko Burgozerat baitezpada beren buruen eremanaraztea, Orreagako harri higatuaren ondotik! Ez niz soberarik fida...

Auzi zozo baten beldurra, akidura, oihaneko chakolinaren azken uztarra edo ez dakit zer, lo-kuluchka batek hartzen nu ene alkiaren gainean.

Bi minuta gabe, laguna sahetsean dut, inharrosten nauela irri gozo batekin.

— Nahi bezala egin dut tratua, diozt : hameka pezetetan. Goazin orai hemendik berehala...

Ehun bat metraren buruko atheraiak gira Tolosatik, burdinbide zubi baten azpitik barna. Ordu zen.

*
**

Malda bati zeharka lotzen girelarik, azken behako bat igortzen diot Gipuzkoako hiri-nausi izanari. Ohartzen niz chiminia gora luze batzuei : paper-fabriketako khe-atherabideak ditazke, itsusi kankail hek, zerua zikintzen baitute beren bafada nahasi beltzez.